
SINIŠA JELUŠIĆ

UVOD U INTERPRETACIJU HRIŠĆANSKE SEMANTIKE KNJIŽEVNOG TEKSTA

POJAM DRUGOG U SRPSKOJ KULTURI 19. VEKA

1. Problemu tolerancije pristupa se u ovom saopštenju u kontekstu interpretacije religijske semantike srpske kulture 19. veka¹⁾. Istina, ovde se problem tolerancije interpretira prevashodno u ravni semantike binarne opozicije *hrišćansko - ne hrišćansko*, koja se pokazuje, pre svega, na primerima tekstova srpske književnosti 19. veka, a ne sistemu kulture kao celini²⁾. Dru-

¹ Iako je u ovom saopštenju primenjen sasvim reduktivan pristup, naime svođenje semantike sistema kulture na izdvojenu semantiku književnih tekstova, celina istraživanja metodološki se zasniva na tipološkim izučavanjima kulture predstavnika tartuske semiotičke škole. Upor. J.M. Lotman, *Stat'i po tipologii kul'tury*. "Materijali k kursu teorii literaturi", vyp.I, Tipologija kul'turi, Tartu, 1970. Kod nas u prevodu Petra Vujičića: J.M.Lotman, *Ogledi iz tipologije kulture*, Treći program, br.4, god. VI, Jesen 1974.

² Pri čemu se razume da će korpus tekstova relevantnih za interpretaciju pojma tolerancije u srpskoj kulturi 19. veka (npr. političkih, pravnih, teoloških, publicističkih itd.) za sada ostati po strani.

gačije rečeno, naša pažnja će biti usmerena na razumevanje pojma tolerancije ne iz celine sistema kulture (što bi trebalo da predstavlja metodološki ideal), nego iz onog njegovog dela koji pripada ravni religijske/hrišćanske semantike književnog umetničkog teksta.

2. Ali, pre pristupa tumačenju nekoliko primera tekstova srpske književnosti 19. veka, neophodno je sasvim uopšteno skicirati šta podrazumevam pod pojmom *hrišćanskog shvatanja Drugog*, i otuda, *hrišćanskog shvatanja tolerancije*.

Saglasno temeljnoj ideji hrišćanske teologije sadržanoj u Hristovoj poruci: *Ljubi Gospoda Boga svojega svim srcem svojim, i svom dušom svojom, i svom misli svojom* (Mt. 22:37; Mk. 12:30) i *Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe* (Mt. 22:39; Mk. 12:31), fundamentalnu relaciju predstavlja Bog-bližnji/Drugi. Bitna je svest o bližnjem/Drugom kao stvorenju koje ontički odgovara liku i podobiju Božjem. U tako postavljenoj relaciji posebno izdvajamo odnos Ja-Ti, u kome je sadržano hristocentrično razumevanje bližnjeg, ali, po sebi se razume, i svega Drugačijeg/različitog. Na imanentnu povezanost vertikalne (Bog) i horizontalne (Čovek) ravni značenja Hristove poruke ukazuje ava Dorotej poznatom metaforom o krugu u čijem se središtu nalazi Božansko biće, a linije koje vode od kružnice ka središtu kruga jesu putevi ili životi ljudski:

"Takva je priroda ljubavi. U kojoj meri smo izvan i ne ljubimo Boga, u toj meri je svaki od nas udaljen i od bližnjega. Ako pak, ljubimo Boga, onda, koliko se približavamo Bogu ljubavlju prema Njemu, toliko se sjedinjavamo sa bližnjim; i koliko se sjedinjavamo sa bližnjim, toliko se sjedinjujemo i sa Bogom."³⁾

Iz toga sledi da se "spasavamo preko drugih" (ava Dorotej), da je "svako rođen zbog drugih" (sv. Maksim Ispovednik), i da "ko ne ljubi bližnje, taj ni Boga ne ljubi" (sveti Siluan Atonski). Tome je konzistentan stav sv. Nektarija Eginškog: "*Dogmatske razlike nisu prepreka bratskoj ljubavi*", bitan za hrišćansko razumevanje tolerancije i polazno za svaki međureligijski/ekumenski dijalog.

³ Pouke ava Doroteja, Manastir Hilandar, Dečje novine, 1991, s.63.

Sledeći značenje nekoliko bitnih iskaza hrišćanske teologije, jasno je da odnos Ja-Ti/Drugi (u kome je svagda sadržano pitanje dijaloga i tolerancije) jeste fundiran na temeljnom značenju dve pomenute, najvažnije Hristove zapovesti i da, otuda, apsolutnost (bezuslovnost) ljubavi prema bližnjem, ne može biti dovedena u pitanje njegovim (Drugog/bližnjeg) različitim religijskim ili dogmatskim opredeljenjem.

3. Saglasno jednom od bazičnih principa ranovizantijske teološke poetike, prema kome se Božansko biće pre svega *pokazuje* (ima se u vidu *ovaploćenje Hristovo*) a *ne logički dokazuje*⁴) (otuda primat živog iskustva ili podviga vere, nasuprot pukom racionalnom ili logičkom subjekt-objekt odnosu), bitno teološko značenje može biti sadržano prevashodno, savremenim terminima kazano, u umetničkom tekstu ili estetskoj tvorevini, nasuprot sholastičkom/diskurzivnom traktatu.⁵)

Otuda je srpska srednjevekovna teološka misao, čiji temeljni atributi pripadaju upravo ranovizantijskoj duhovnoj tradiciji, sadžana, pre svega, u književnim spisima svetog Save, Domentijana, Teodosija, Prvovenčanog i drugih, ali, sledeći u strogom smislu značenje termina *umozrenie v kraskah* E.Trubeckoja, i u srednjevekovnom slikarstvu, muzici i arhitekturi.

⁴ U tom smislu je fundamentalno razlikovanje epistemološkog i estetskog u svetoatačkoj tradiciji na koje je ukazao S.S.Averincev: "... sami grčki patristički mislioci (su) manje voleli da govore o "dokazivanju" (), a više o "pokazivanju" () postojanja Boga... Još je Kliment Aleksandrijski objašnjavao da je dokaz, ukoliko je to logički zaključak stvari iz dubljih i prvobitnih početaka, principijelno neprimenjiv na bespočetni početak svih početaka. Prema tome, Božje postojanje se u patrističkoj misli ne "dokazuje", nego "pokazuje"-u tom slučaju glagol "pokazivati" sadrži značenjski moment nečeg neposredno -očevidnog, vizuelno-plastičnog i utoliko 'estetskog'." S.S. Averincev, *Poetika ranovizantijske književnosti*, Beograd, 1982, str. 50.

⁵ Neobično je karakterističan primer suštinskog razlikovanja sholastičke i pravoslavne hrišćanske gnoseologije na koji je ukazao o. Pavel Florenski: "Od svih filozofskih dokaza postojanja Boga najubedljivije zvuči upravo onaj koji se čak i ne spominje u udžbenicima; približno on može da se formuliše ovim zaključkom: Postoji Trojica Rubljova, prema tome postoji Bog." (*Ikonoostas*, Nikšić 1990, str. 15.) Savršeno je očigledno izjednačavanje, u vizantijskom smislu, egzistencije tzv. estetskog fenomena (ikona/slika) i ontološkog dokaza egzistencije Božanskog bića.

Primetimo da se u tom smislu pred istraživača kategorija srpske kulture (u našem slučaju hrišćanskog značenja problema Drugog), postavlja metodološki zahtev interpretacije, pre svega umetničkih tekstova (književnosti, likovnih umetnosti, arhitekture, muzike) u kojima ova kultura postiže svoj najviši izraz.

4. Semantička struktura književnih/umetničkih tekstova srpske kulture 19. veka zasniva se (imamo li u vidu nekoliko reprezentativnih primera) na paradigmatičkoj binarnoj opoziciji: *hrišćansko - ne hrišćansko*. Tako je za tekstove čiji kontekst čini hrišćanska kultura neobično zanimljiva prisutnost opozitnih, ne-hrišćanskih atributa: kod Njegoša i Laze Kostića gnostičkog/manihejskog dualizma, Zmaja taoizma/budizma, Đure Jakšića starozavetne tradicije i manijejstva.⁶

5. Ukažimo na binarnu opoziciju *hrišćansko-ne hrišćansko* u semantičkoj strukturi književnog i slikarskog dela Đure Jakšića. Nije teško zapaziti da je uopšte za semantičku strukturu Jakšićevog književnog i slikarskog dela, u većoj meri nego kod drugih autora istog perioda, posebno karakterističan sistem radikalnih opozicija: dobro-zlo, ljubav-mržnja, život-smrt, svetlost-tama, svoje-tuđe itd. Ali je Jakšićev primer za nas važan zbog postavljanja problema Drugog na način koji stoji savršeno nasuprot hrišćanskom imperativu: Ljubav kao polazno načelo odnosa prema sebi i bližnjem, u Jakšićevim stihovima zamenjuje se načelom mržnje:

" Koga da ljubim i šta da volim?
S nesreće svoje mrzim se sam,
Mrzim na ljude, mrzim... o bože!
Ja samo mrzost u srcu znam!"

⁶ Uopšte je za interpretaciju neobično zanimljiv problem semantičke "otvorenosti" književnog/umetničkog teksta srpske kulture 19. veka, prema značenjima koja pripadaju Drugom/drugačijem, religijski različitom. U ravni komparativnih istraživanja postavlja se pitanje uticaja, uzrokovanih ili načina na koji sadržaji drugih sistema kulture postaju parametrima semantike teksta srpske književnosti. Izuzev nevedenih primera, pomenimo još primere Disa i Miloša Crnjanskog (semantika taoizma i budizma). S tim u vezi može se izvesti dvojak zaključak: ili se radi o visokom stepenu receptivnosti kulture (u odnosu prema značenjskim komponentama drugih kultura/religija) ili su sadržaji Drugog prisutni u književnom tekstu na način *akauzalne sinhronosti* (termin je preuzet iz analitičke psihologije K.G.Junga).

Koga da ljubim...

6. Problem religijske tolerancije, kao problem Drugog, zauzima bitno mesto u semantičkoj strukturi Njegoševog dela. Valja ukazati na kontroverze koje prate tumačenje tog dela, upravo ona mesta u kojima su sadržana pitanja religijskog/konfesionalnog dijaloga i tolerancije. Uz to, Njegoš je upravo danas posebno aktuelan: naime, odnos hrišćanstva/hrišćana i Islama/jugoslovenskih muslimana nije se od Njegoševog *Gorskog vijenca* postavljao ozbiljnije nego danas.

Na početku postavljeno razlikovanje vertikalne i horizontalne ravni semantike temeljnog hrišćanskog načela, primenićemo na razlikovanje dvaju osnovnih ravni semantike Njegoševog teksta. U obema semantičkim ravnima bitno je prisutan pojam Drugog:

6.1. U prvoj, *vertikalnoj* semantičkoj ravni, reč je o odnosu pesnik/Ja - Bog/Ti.

Iz Božanskog bića proishodi bivstvujuće, u kome se, saglasno obrascu/paradigmi Tvorca: *Deus summus poeta*⁷⁾, izdvaja pesnik dvojakom moći: a. *tvoračkom/kreativnom* i b. *kognitivnom/epistemološkom*.

Otuda je pesnik analogan Tvorcu prema sposobnosti tvorenja:

" tvorac mali najbliži božestvu...
Od drugije' svije' umnij' tvari.
On najbliže sa mogućim Tvorcem
Ima svojstvo te ga sa njim zbliža,
Jer on može sazdati svjetove
U idejam visokoletećim,
Ka'no što ih otac premoći
Djelom sazda i evo ih kaza"

(kurziv S.J.)

Poeta, 23-30

Pesniku pripada *epistemološki primat* (nasuprot filozofskom, diskurzivnom/racionalnom znanju) jer se samo njemu otkriva istina Bića:

⁷ O Bogu kao najvećem pesniku upor. stihove: "Sve divote neba i nebesah, / Sve što cvjeta lučam sveštenijem, / Mirovi li al' umovi bili, / Sve prelesti smrtne i besmrtne, / Što je skupa ovo svekoliko, / Do opštega oca poezija?"

" Svemogućstvo svetom tajnom šapti
Samo duši plamena poete"

Luča. 170

* * *

" Zvanije je svešteno poete,
Glas je njegov neba vlijanije"

Ibid. 177-178

Bitno je pesnikovo/Njegoševo razumevanje *apofatičkog* pojma Božanskog bića kao *immanentne transcencije/transcendentne imanencije*. Ukažimo da tako shvaćen pojam Boga stoji u suštini *mističke teologije istočne crkve* (termin V. Lossky). Ovde je osnovno da se Bog otkriva Svojoj tvorevini ad extra, blagodatnim nestvorenim energijama, pri čemu stvorenoj tvorevini ostaje svagda nedostupna Božija suština ili priroda:

" Oko moje sljedi i nalazi
Svuda čuda tvoga prisustvije!"

Himna noći, 25

" Sveti Tvorac veličestvom sjaje
U iskrama kako u suncima,
U smrtnima ka u božestvima,
Sve mu skupa svemoguće slavi!"

Luča, I, 115-120

Stavom, da po svojoj suštini Božansko biće ostaje u odnosu na tvorevinu svagda skriveno i nesaznativo, dospevamo do *apofatičke/negativne semantike* pojma Lepog/Boga, na koju precizno ukazuju Njegoševi stihovi:

" ... ali mi se svijet,
Od kog su svi drugi istekli svijetovi,
Što se više dizah, dalje odmicaše."

Misao 55-60

" Ah krasotu nebeskog vojinstva
Smrti nikad postići ne može!"

Luča mikrokozma, 2.103-104

" No ko će te opisati
ko li umom obuzeti?"

Ibid. 136-137.

6.2. U drugoj, horizontalnoj semantičkoj ravni, pojam Drugog rezervisan je za konkretnu istorijsku/političku realnost, kojoj pripada odnos hrišćanstvo - islam i odnos prema drugom kao etnički/nacionalno Bližnjem.

Za drugu *horizontalnu* ravan odnosa prema Drugom pojam jezika, etnosa ili naroda kod Njogoša jeste primaran. Ili, drugim rečima, dogmatski plan konfesionalnih razlika sekundaran je u odnosu na *etničko/nacionalno razlikovanje*, koje po definiciji, implicira i religiozni stav, ali se na njega ne svodi.

U tome je smisao stihova:

"Ne pita se ko se kako krsti,
no čija mu grije krvca dušu"

pri čemu način krštenja pripada konfesionalnom specifikumu/posebnosti, a "krvca" etničkom identitetu.⁸⁾

U *Šćepanu malom* nalaze se stihovi koji još eksplicitnije ukazuju na odnos konfesionalnog i nacionalnog, pri čemu se konfesionalni pluralizam do kraja relativizuje:

"Svaki Srbin koji se prevjeri
prosto vjeru što zagrlj drugu,
no mu prosto ne bilo pred Bogom
što ocrni obraz pred svijetom,
te se zvati Srbinom ne hoće."⁹⁾

⁸⁾ Upor. značenjsku analogiju prvog stiha "Ne pita se ko se kako krsti" sa stavom kolektivne svesti: *Brat je mio koje vjere bio*. Zanimljivo je uputiti na značenjsko poklapanje ovog stava sa već pomenutim stavom sv. Nektarija Eginskog: "Dogmatske razlike nisu prepreka bratskoj ljubavi". Oba su stava utemeljena na polaznoj Hristovoj zapovesti o ljubavi prema Bogu/Bližnjem kao modalitetima iste, hristocentrične ljubavi: svaki je čovek bez obzira na veru ili stav prema veri, kao i svaka tvar, Božje stvorenje, ikona Božja, za koju je Hristos raspet.

⁹⁾ Značenjski analogan stav, sada u ravni kulture a ne neposredno religije (iako je ova implicitno ovde prisutna) sadrži iskaz koji nalazimo u pismu Simi Milutinoviću: "Mnogi su Srbi izlepršali na literaturno poprište, nego gotovo svi oni prebiraju tude posle, u tude oltare žežu srpski tamjan, klanjaju se i udivljavaju tuđinstvu, a srpsko sve prenebrežu, - srpsko, koje je sjajnije, bez nekakve basnoslovne primjese no mnogijeh drugijeh s njinama basnama... Šta će ovo reći te Srbi svoje prenebrežu?" *Simi Milutinoviću*, Cetinje, 25. septembra 1844.

U stvari, konfesionalni relativizam ("nije važno ko se kako krsti...") neophodno je povezati s nužnošću etničkog opstanka, koji je doveden u pitanje:

"razluči se zemlja na plemena
vrag đavolu dođe u svatove
te svijeću srpsku ugasiti!"

Prema tome, svagda je izričito u prvi plan postavljena *odbrana* nacionalnog/etničkog identiteta, koja se biološki zasniva: *Odbrana je s životom skupčana!* i ontološki povezuje s Heraklitovim načelom *polemosa/enantiodromije*.

7. Kratko izlaganje problema Drugog u semantici Njegoševog pesništva upućuje na posebno složeno pitanje o odnosu vertikalne i horizontalne ravni semantike teksta. Preciznije, radi se o pitanjima: da li su ove ravni kod Njegoša u uzročno-posledičnoj vezi, da li jedna ravan direktno uzrokuje drugu, da li su ove relativno autonomne ili su, konačno, međusobno inkompatibilne. Poređenja radi, u hrišćanskoj teologiji vertikalna ravan i horizontalna ravan (struktura krsta) predstavljaju nerazdvojnu celinu jednog tela Hristovog/Crkve u kome svi saborno učestvujemo.

Apsolutno biće/Bog vertikalne ravni semantike Njegoševog teksta zamenjuje se apsolutom etnosa u horizontalnoj ravni semantike teksta. Kako smo videli, u odnosu na etnički apsolut, religiozni stav jeste relativan, otuda sekundaran. Tako se semantičko načelo vertikalne ravni teksta: Bog, zamenjuje etničkim načelom horizontalne ravni teksta, uspostavljajući tako strukturni inkompatibilni odnos koji sačinjavaju opozitni polovi: Bog/teocentrizam - etnos/etnocentrizam.

¹⁰ Na pravoslavno hrišćansko razumevanje odnosa crkve i nacije, koje je za nas u ovom času posebno aktuelno, ukazao je o. Justin Popović. Polazeći od temeljnog zahteva svečovečansko-bogočovečanskog sjedinjenja svih ljudi u Hristu, o. Justin piše da je Crkva "vaseljenska, saborna, bogočovečanska, večna, zato je hula, neoprostiva hula na Hrista i Duha Svetoga, činiti od nje nacionalnu instituciju, sužavati je do sitnih, prolaznih, vremenih nacionalnih ciljeva i metoda. Cilj je njen nadnacionalni, vaseljenski, svečovečanski; sjediniti sve ljude u Hristu, sve bez obzira na nacionalnost, na rasu, na klasu. *Nema tu Jevrejina ni Grka, nema roba ni gospodara, nema muškog roda ni ženskoga, jer su svi jedno u Hristu Isusu (Gal. 3,28), jer je sve u svemu Hristos (Kol. 3,11). Otac Justin Popović, Na bogočovečanskom putu, Beograd, 1980, str. 279.*

Imajući u vidu hrišćansku dimenziju vertikalne semantike Njegoševog teksta, ukazujemo da je u hrišćanskoj teologiji odnos dvaju ravni (vertikalne i horizontalne) semantički savršeno kompatibilan: načelo vertikalne ravni (Bog), kauzalno određuje načelo horizontalne ravni (etnos).¹⁰

Primer Njegoševog pesničkog teksta svakako je inspirativan za postavljanje nekoliko daljih relevantnih pitanja, na primer odnosa hrišćanstva i nacije, hrišćanstva i konfesionalnih razlika, pitanja ekumenskog dijaloga, bez kojih se ne može u celini interpretirati bitno pitanje hrišćanske semantike Njegoševog pesničkog teksta.